

«YUSIP-AXMET» DÁSTANÍNDA TÚS MOTIVINIŇ QOLLANÍLÍWÍ

Kulimbetova Aysholpan Kuatbayevna,
Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902772>

***Annotatsiya.** Bul jumısta «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motiviniń syujet rawajlanıwındaǵı rolin úyreniwge baǵıshlangan. Túsler folklorda hám dástan janrlarında keń tarqalǵan ádebiy element sıpatında, shıǵarma syujetiniń ósiwi, personajlardıń ishki konfliktleri hám kútilmegen waqıyalardı aldınna kórsetiwde áhmiyetke iye. Jumısta tús motiviniń qaharmanlardıń ruwxıy halatı, olardıń táǵdiri hám háreketlerindeǵi tásiiri talqılanadı. Sonday-aq túslerdiń dástannıń estetik hám etik kózqaraslarına qanday tásir kórsetiwi úyreniledi.*

***Gilt sózler:** «Yusip-Axmet», tús motivi, syujet rawajlanıwı, folklor, dástan janrı, psixologik konflikt, estetik kózqaraslar, dramatik qurılıs.*

***Аннотация.** Данное исследование посвящено изучению роли мотива сна в развитии сюжета дастана «Юсуп-Ахмет». Сны, как распространенный литературный элемент в жанрах фольклора и эпоса, играют важную роль в развитии сюжета произведения, внутренних конфликтов персонажей и предвосхищении неожиданных событий. В исследовании анализируется влияние мотива сна на психическое состояние героев, их судьбу и действия. Также изучается, как сны влияют на эстетические и этические взгляды эпоса.*

***Ключевые слова:** «Юсуп-Ахмет», мотив сна, развитие сюжета, фольклор, жанр эпоса, психологический конфликт, эстетические взгляды, драматическая структура.*

***Abstract.** This research is devoted to the study of the role of the dream motif in the development of the plot in the epic poem «Yusip-Axmet». Dreams, as a widespread literary element in the genres of folklore and epic poem, play an important role in the development of the plot of the work, the anticipation of internal conflicts and unexpected events of the characters. The study analyzes the influence of the dream motif on the mental state of the characters, their fate, and actions. The influence of dreams on the aesthetic and ethical views of the epic poem is also studied.*

***Keywords:** «Yusip-Axmet», dream motif, plot development, folklore, epic poem genre, psychological conflict, aesthetic views, dramatic structure.*

Kirisiw. «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motivi folklor hám dástan janrlarında keń tarqalǵan, ózine tán ádebiy element sıpatında syujet rawajlanıwında áhmiyetli rol oynaydı. Túsler, insan ruwxıyatınıń hám ishki dúnyasınıń aynası sıpatında, personajlardıń ishki konfliktlerin, kútilmegen waqıyalardı aldınnan kórsetiwde hám syujettiń ósiwininde júdá úlken áhmiyetke iye. [Abdusamatova Gulxumor Abdufattoyevna Shukurov Zavkiddin Shodikulovich.2024:7653-7661]. «Yusip-Axmet» dástanında túsler qaharmanlardıń táǵdiri hám háreketlerin rawajlandırıwda tiykarǵı orındı iyeleydi. Izertlewdiń tiykarǵı maqseti «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motiviniń syujet rawajlanıwına tásin anıqlaw hám túslerdiń dramatik qurılısındaǵı áhmiyetin analiz qılıw bolıp tabıladı. Bul jumısta personajlardıń ruwxıy halatları, ishki konfliktleri hám syujettiń qanday dárejede rawajlanıp atırǵanı kórip shıǵıldı. Sonday-aq, túslerdi dástannıń estetikalıq hám etikalıq qaraslarına tásiiri úyreniledi.

Túsler ádebiyattanıwda tárbiyalıq hám ruwxıy kózqaraslarınıń kórinisi sıpatında kórip shıǵılǵan. «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motiviniń áhmiyeti haqqında aldınları tek qısqasha maǵlıwmatlar bar bolsa, bul izertlewde túslerdiń syujet hám personajlar rawajlanıwındaǵı ornı tereń analiz qılınadı. Tús motivi «Yusip-Axmet» dástanında eki tiykarǵı qatlamda qollanılǵan:

Túsler kóbirek waqıyalar hám qaharmanlardıń qararların kórsetiwde isletiledi. Tústegi kórinisler (máselen, órt, qarańǵılıq, haywanlar) qaharmannıń keleshekтеgi háreketleri hám qararlarına tásir etedi. Túslerdiń simvolliq mánisi kóplep súwretlewler arqalı qaharmanlardıń ishki halatın, psixologiyalıq qarama-qarsılıqların hám ulıwmalıq mádeniy, filosofiyalıq qádiriyatların kórsetip beredi. Tús motiviniń simvolliq mánisi, tiykarınan, dástannıń tereń máni qatlamın quraydı, qaharmanlardıń ózlerin ańlawǵa járdem beredi.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı waqıyalardı rawajlandırıwshı eposlıq syujet–bul dástandaǵı qaharmannıń qarama-qarsı tárepi, yaǵnıy basqa elat patshasınıń tús kóriwi, batırdıń dańqın esitip oǵan dushpanlıq oylawı, batırlarǵa yaqı qaharmanǵa qarsı jawız kúshlerdi jumsawı, (mastan kempir, duwaxan hám t.b.), kópshilik qaraqalpaq dástanlarında «qalmaq», «qızılbas»lar batırdıń hám onıń xalqınıń qas dushpanı yaǵnıy kontrast obrazlar retinde súwretlenedi. «Yusip-Axmet» dástanında “Gózzalshanıń tús kóriw epizodında onıń ğaziynege bir lágen tillanı kóterip baratırǵanda tosattan eki jolbarıs payda boldı hám eki tárepinen shıǵıp tarttı. Ayaǵı shalınısıp basındaǵı tillası shashılıp, bası ashılıp qaldı, jáne awzınan bir ğarrı qus uship ketti” dep bayanlanadı [Qaraqalpaq folklorı:168]. Bunday xalıq awızeki dóretpelerinde keń taralǵan dástúriy súwretlew bolajaq istin aldın ala túsinde ayan beriwı basqa qaraqalpaq dástanlarında sál ózgesherek formada berilgen. Lekin, bul súwretlew usılı–dástúrge aylanǵan tús kóriw hám onı jorıw. Máselen, «Alpamıs» dástanında qalmaq xanı Tayshaxan Alpamıstıń kiyatırǵanın aldın ala bilse, «Yusip-Axmet»te joqarıda aytıp otılgenindey, Gozzalshada tús kóriw arqalı biledi. Bunday syujet «Qorqıt ata» jırında da gezlesedi. Qandayda bir bolajaq jaqsı yaqı jaman islerdiń dástan qaharmanları túsine eniw detalları qaraqalpaq dástanlarınıń kópshilik jerlerinde bar. «Yusip-Axmet» dástanında Yusip-Axmettiń dushpan qolına túskeni Gúláselayımnıń túsinde ayan beredi. Bul detaldan Yusip penen Axmetke jaman istin bolǵanı heshqanday xabar-atarsız-aq, óz-ózinen malim.

Al, «Alpamıs» dástanında da tús kóriw motivinde batırdın dushpan eline keletuǵın saparı aldın ala dushpan patsha tárepinen túsinde bayanlanadı. Tayshaxan jatıp tús kórip, onı mástanǵa joritadı. Mástan Tayshaxanǵa Alpamıstıń kiyatırǵanın aytadı. Batırdıń júris-turısı, amanlıǵı haqqındaǵı xabar usınday tús kóriwler arqalı

berilip, lekin bazı bir jaǵdaylarda syujetlik baǵıtın ózgerledi. Mısalı «Qoblan» dástanında: Qoblan jatkan jerinde sáxár wakta tús kóredi. Ol 40 jigitiniń ishinde Duǵdarǵa túsın aytıp joritadı:

Mal hasılı soyıldı

Qızıl ala qan boldı

Dara tabaq qoyıldı

Bul ne bolar Duǵdarjan [Qaraqalpaq folklorı:174]. Bunday syujetlik baǵdar dóretpede xalıqtı eziwshi jawız patsha menen xalıq batırları arasındaǵı konflikt tayarlawshı detallar bolıp tabıladı.

Álbette, dástanlarda tús kóriw hám onı jorıw hár qıylı formada ushırsa beredi. Máselen, «Yusip-Axmet»te Gózzalshaniń túsın Babaqambar bılayınsha joriydi.

“Kórgen túsındur raxmannıń dúri Yusip alar sháxárin kórgen awhalın, Jolbarıstay qol salǵan Yusip-Axmetdur Yusip alar sháhárin kórgen awhalın”.

Bunda, Babaqambar Yusip-Axmettiń Mashıl jurttın basıp alatuǵın xabarın aldın ala bildirse, «Alpamıs» dastanında da Jádigerdin tusi ákesi Alpamıstıń aman keletuǵının sezdiredi. Al. «Qoblan» dastanında bolsa Qoblannıń túsı eli-xalqımnıń Aqshaxan qolında bende bolǵanlıǵınan dárek beredi. Demek, bul dástanlardaǵı tús kóriw, ayan beriw hám tústi jorıw detalları usas bolǵanı menen ondaǵı waqıyalardıń bayanlanıwı hár qıylı bolıp keledi.

«Yusip-Axmet» dástanında Gózzalshaniń kórgen túsindegi waqıyaga usas tús kóriw motivi «Shiyrin-Sheker» dástanında da beriledi. Eki dástandaǵı tús waqıyası uqsas bolǵanı menen tústi bayanlaw eki qıylı. Biri jaqsılıq nıshanı, ekinshisi yaqı «Yusip-Axmet» dástanında Gózzalsha ushın dushpanlıq keltirip shıǵarıwshı jamanlıq álamatı bolıp tabıladı. Bárshemizge belgili, dástanlardaǵı batırlardıń dushpan patsha tárepinen aldawshılıq penen qolǵa túsiriw waqıyaları berilip, bul «Yusip-Axmet» dástanında Gózzalshaniń sarayındaǵı qul Mirzamambet arqalı iske asırıladı. Gózzalsha túsın joritıp bolıp, Babaqambardı zindanǵa taslatadı. Yusip-Axmetti tutıp kelgen adamǵa jurttımnıń jartısın úyimdegi jalǵız qızımdı beremen,—deydi. Mirzamambet Gózzalshaniń júyriǵın alıp Úrgenishke kelip Yusip penen Axmetti aldap, xızmetin etedi. Batırlardı hiyle jolı menen dushpan qolına tapsıradı. Sonda barıp Yusip penen Axmet aldanganın biledi. Dástandaǵı batırlardıń dushpan «jansızı» tárepinen hiylekerlik penen qolǵa tusiriliw syujeti bir jaǵınan waqıyalardı quramalastırsa, ekinshi jaǵınan rawajlandırıp otradı. Bul haqqında K.Palımbetov: “Xalıq dástanlarındaǵı batırlardıń ǵapılıqta bende bolıp túsıwi «Qorqıt ata» jırındaǵı Bamsi-Bayrek penen «Alpamıs» dastanındaǵı Alpamıstıń aldawshılıq penen tutqın bolıw waqıyasında beriledi. Biraq, bul dástanlarda tiykarǵı syujetlik liniyası

muhabbat máselesi dógeresinde rawajlanadı»,– dep kórsetedi” [Palımbetov K. 1997:20]. Akademik 3.V. Bartold: “Hárqanday batırlıq eposta aq kókirek, hadal kewilli batırğa zalım patshalardıń hiyle sumlıqlı, ózimshilik siyasatı qarsı turıwı menen belgilenedi, dep jazǵan edi” [Bartold V.V.1965:206]. Yusip-Axmet obrazlarınıń dástandaǵı eń áhmiyetli tárepi, olar eldi birlestiriw, Xorezm oazisinde jasawshı xalıqlardıń birligin saqlaw, muqaddes islam dinin qádirlew sıyaqlı mártlik isleri. Túsler Yusup dástanında tek qaharmanlardıń ishki dúnyasın, bálki shıǵarmanıń mádeniy hám filosofiyalıq qádiriyatların da sáwlelendirip beredi. Túslerdiń rámsiy mánisi arqalı xalıqtıń kózqarasları, ómirge bolǵan múnásibeti, qádiriyatları hám ruwxıy dúnyası óz kórinisin tapqan. Dástannıń aqırǵı basqıshında túslerdiń ózgeriwi, qaharmanıń ishki ósiwi hám ómirge jańasha názer taslawı menen baylanıslı bolıp, bul túslerdiń dástannıń ulıwma filosofiyalıq mazmunına tásir etkenin kórsetedi. Túslerdiń simbolıq funkciyası izertlewde ayrıqsha tilge alındı. Túsler, kóbinshe, qaharmanlardıń arzu-úmitlerin, qorqıwın yaqı keleshektegi kútiletuǵın halatların simvolıq tárizde kórsetip beredi. Túslerdiń simvolıq mánisi kóplegen mádeniy qatlamlarda ulıwmalıq ózgesheliklerge iye hám olar dástannıń mazmunın jáne de bayıtıp baradı. Bul jaǵday izertlewshide jańasha kózqaraslardıń júzege keliwine jol ashıp beredi.

Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motivi syujettiń rawajlanıwında áhmiyetli orın tutadı. Túsler qaharmanlardıń ishki dúnyasın kórsetip beriw, olardıń ruwxıy halatın, qararların hám keyingi háreketlerin rawajlandırıp baradı. Dástannıń qurılısında túslerdiń ornı, olar arqalı waqıyalar hám personajlardıń rawajlanıwı, psixologiyalıq hám semantikalıq tárepleriniń ózara baylanısı ashıp berildi. Dástanlardı bir-biri menen salıstırıp úyreniw arqalı túslerdiń ulıwmalıq hám ózine tán ózgeshelikleri anıqlanıp, dástannıń mádeniy hám filosofiyalıq qatlamındaǵı ornı úyrenildi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abdusamatova Gulxumor Abdufattoyevna Shukurov Zavkiddin Shodikulovich. "On the issue of studying the Karakalpak epik." (2024):7653-7661
2. Bartold V.V. Kitabi-Korkud. 1. Борьба богатыря с ангелом смерти. -М., 1965. -206с
3. J.Eshonqul Mif va baadiy tafakkur. Toshkent-2019
4. Жаббор Эшонкул «Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талқини» Ўзбекистон Фанлар Академияси «Фан», 2011
5. Qaraqalpaq folklorı.. -Nókis: Qaraqalpaqstan, 1986. T. XVI. -168 b
6. Qaraqalpaq folklorı.. -Nókis: Qaraqalpaqstan, 1981. T. VII. -174 b
7. Maqsetov Q, Dástanlar, jrawlar, baqsılar. No'kis.: Qaraqalpaqstan, 1992.
8. Palımbetov K. «Qorqıt ata kitabı» hám Qaraqalpaq folklorı. Dis. ... kand. filol. nauk. Nókis, 1997. - 20 b
9. Saǵıtov I.T. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposi. Nókis.: «Qaraqalpaqstan», 1985.